

Απόστολος Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ

Η θεωρία της ιστορικής συνέχειας του Ελληνικού Δικαίου μέσα από το έργο των Δημητρίου Παππούλια και Νικολάου Πανταζόπουλου*

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Έχει επισημανθεί κατά τρόπον εντυπωσιακό ότι το δίκαιο αποτελεί τον κεντρικό άξονα ολόκληρου του οικοδομήματος του ελληνικού πνευματικού πολιτισμού¹. Το ιδιαιτέρως ευρύ χωροχρονικό πλαίσιο, στο οποίο εκτείνεται η ιστορία του Ελληνικού Δικαίου, δεν έχει ωστόσο επιτρέψει ακόμη μια, εκ πα-

* Προδημοσίευση από τον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Σπύρο Τρωιάνο. Ευχαριστώ θερμά τους Ηλία Ν. Αρναούτογλου και Ιωάννη Χατζάκη, ερευνητές στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, για τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις που είχα μαζί τους γύρω από τα θέματα της παρούσας μελέτης, και τον Σωτήρη Ιωακειμίδη, δικηγόρο και υποψήφιο Δρα Ν., για τη βοήθειά του στη συγκέντρωση της βιβλιογραφίας που χρειάσθηκα.

1. Βλ. J. de Romilly, *La loi dans la pensée grecque*, Paris 1971, passim· προβλ. και I. Τριανταφυλλόπουλο, *Ελληνικά Δίκαια Ι*, Αθήναι 1968 (ανατ. 1978), σ. 3, ο οποίος χαρακτηρίζει το δίκαιο «δεινότατον» παράγοντα του ελληνικού πολιτισμού.

ραλλήλου με την τύχη του Ελληνικού Έθνους, συγκριτική εσωτερική ανάλυση και συστηματική ερμηνευτική αξιολόγηση των μερικότερων φάσεων εξέλιξής του, που θα αναδείξουν τη διηνεκή παρουσία του, παρά τους ποικιλόμορφους μετασχηματισμούς που υπέστη εξαιτίας ιδίως της κατά καιρούς διαβιώσεως του Ελληνισμού υπό το σκήπτρο διάφορων κατακτητών². Εν τούτοις, ουδέποτε έλειψαν από τη νεώτερη ελληνική νομική επιστήμη θεωρητικές αναζητήσεις αφορώσες στη διάγνωση της συνεχούς ανά τους αιώνες λειτουργικής διατηρήσεως του Ελληνικού Δικαίου.

Στην παρούσα μελέτη εξετάζεται εγγύτερα η διδασκαλία για την ιστορική συνέχεια του Ελληνικού Δικαίου, όπως εκτίθεται στο έργο δύο κορυφαίων ιστορικών του δικαίου, του Δημητρίου Παππούλια και του Νικολάου Πανταζόπουλου, και αξιολογείται η επάρκεια της τεκμηρίωσής της αλλά και η απήχυσή της στην επιστήμη. Της ανάπτυξης αυτής προηγείται η παράθεση μιας συνοπτικής εικόνας για την ανάδυση της ιδέας της ενότητας του Ελληνικού Δικαίου και του περιεχομένου της.

II. Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ «ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ»

Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας και ενότητας του Ελληνικού Δικαίου, δηλαδή της αδιάκοπης επιβιώσεώς του στην ιστορική πορεία του Ελληνισμού, αναδείχτηκε για πρώτη φορά με συστηματική μορφή περί τα τέλη του 19ου αιώνα μέσα από τη διδασκαλία και το έργο του διάσημου ρωμαϊστή και ιδρυτή της καλουμένης Νέας Ιστορικής Σχολής του Δικαίου *Ludwig Mitteis*³ (1859-1921). Ο *Mitteis* επεξέτεινε την ιστορική μέθοδο από το ρωμαϊκό και στο σπουδαιότερο από τα άλλα δίκαια της αρχαιότητας, το ελληνικό

2. Σχετικά με τις εγγενείς δυσκολίες μιας τέτοιας προσπάθειας αλλά και το υποτονικό ενδιαφέρον των ερευνητών στην ανάληψή της βλ. Γ. Νάκο, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 26 επ., ιδίως σ. 32-33 και 42-46, όπου και περαιτέρω παραπομπές· ευρύτερα για τις δυσχέρειες οριοθετήσεως της εξελικτικής πορείας του δικαίου και το ιδεολογικό υπόβαθρο κάθε συζήτησης για την ιστορική συνέχεια των νομικών ρυθμίσεων στην πορεία αυτή βλ. Σπ. Τρωιάνο, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Γ' έκδ. Αθήνα 2011, σ. 31 επ., 43 επ. μ.π.π.

3. Βλ. ιδίως το έργο του *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Leipzig 1891 (ανατ. 1935 με πρόλογο του *Leopold Wenger*), *passim*, ιδίως σ. 61 επ.· ειδικώς δε ως προς το ελληνικό δίκαιο κατά την ελληνιστική περίοδο στην Αίγυπτο βλ. και το μεταγενέστερο έργο των *L. Mitteis/U. Wilcken*, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, τόμ. I-II, Leipzig 1912. Ο *Ludwig Mitteis* δεν πρέπει να συγχέεται με τον *Heinrich Mitteis* (1889-1952), επίσης ιστορικό του δικαίου, ασχολούμενον όμως κυρίως με την ιστορία του γερμανικού δικαίου.

δίκαιο, εισάγοντας μάλιστα ως νέο στοιχείο στη μελέτη του δικαίου τους αιγυπτιακούς παπύρους, γι' αυτό και θεωρείται ως ο θεμελιωτής της νομικής παπυρολογίας.⁴ Με τον τρόπο αυτό προσπάθησε να αποκαταστήσει τη συνοχή του ελληνικού δικαίου δια μέσου των αιώνων μέχρι την εποχή του, καταδεικνύοντας την επίδρασή του στην εξέλιξη του ρωμαϊκού δικαίου, το οποίο –μέσω της συμβολής του ελληνικού δικαίου και μόνον– πέτυχε τη θαυματουργό εξέλιξή του σε δίκαιο σχεδόν παγκόσμιο.⁵ Ειδικότερα, ο *Ludwig Mitteis* προσπάθησε να στοιχειοθετήσει τη διδασκαλία του περί της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού δικαίου καταδεικνύοντας προεχόντως την υπεροχή της ελληνικής δικαιοταξίας έναντι των υπόλοιπων δικαιοκτών συστημάτων της Ανατολής και την αξιοθαύμαστη ανθεκτικότητα του Ελληνικού Δικαίου απέναντι στις έντονες επιρροές που δέχτηκε από το δίκαιο του Ρωμαίου κατακτητή⁶. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι πολλά από τα πορίσματα των ερευνών της Σχολής του *Mitteis* επιβεβαιώθηκαν λίγα έτη αργότερα με την ανάπτυξη της παπυρολογίας και τη σταδιακή μελέτη των πολυάριθμων αιγυπτιακών παπύρων⁷.

Ως «Ελληνικό Δίκαιο», του οποίου ερευνάται η συνεχής ιστορική πορεία, εκλαμβάνεται από τη Σχολή του *Mitteis*⁸ και τους νεώτερους μελετητές εν γένει το υπό των Ελλήνων εφαρμοζόμενο δίκαιο, ανεξαρτήτως του τρόπου

4. Βλ. σχετικώς *Hans Schlosser*, *Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte*, 8η έκδ. Heidelberg 1996, σ. 230 και *Paul Koschaker*, *Europa und das Römische Recht*, 4η έκδ. München 1966, σ. 299, 301.

5. Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, 2η έκδ. Αθήναι 1963, § 40 σ. 349· *L. Wenger*, *Ludwig Mitteis und sein Werk*, Wien 1923· ο ίδιος, «*Ludwig Mitteis und die hellenistische Rechtsgeschichte*», *Archives d' Histoire du Droit Oriental* 1 (1937), σ. 181 επ.

6. Για τη σχετική διδασκαλία του *L. Mitteis* βλ. και τους Δ. Παππούλια, *Το ελληνικόν αστικόν δίκαιον εν τη ιστορική αυτού εξελίξει*, Αθήναι 1912, σ. 8 και 37-38· Ν. Πανταζόπουλο, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το Ελληνικόν*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1979, σ. 423 επ· τον ίδιο, «*Η προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας*, G. L. von Maurer», σε: Τιμ. τόμ. Ηλ. Γ. Κυριακόπουλου, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 1476 επ. (= *Αντιχάρισμα στον Νικόλαο. Ι. Πανταζόπουλο*, τόμ. IV, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 281-433)· Νάχο, ό.π. (σημ. 2), σ. 32.

7. Βλ. ιδίως Παππούλια, ό.π. (σημ. 6), σ. 13-15 και Π. Ζέπο, *Η νεωτέρα ελληνική επιστήμη του Αστικού Δικαίου*, Αθήναι 1954, σ. 35-36· για τις διάφορες παπυρικές συλλογές με ελληνικό ενδιαφέρον βλ. Γ. Πετρόπουλο, *Ιστορική εισαγωγή εις τας πηγάς του Ελληνικού Δικαίου*, Αθήναι 1961, σ. 30 επ.

8. Ο σημαντικότερος εκ των μαθητών του *Ludwig Mitteis* υπήρξε ο *Leopold Wenger* (1874-1953), ο οποίος κατέστησε τη Νομική Σχολή του Μονάχου –όπου και δίδασκε– κέντρο της γερμανικής παπυρολογίας. Η Ακαδημία Αθηνών τον εξέλεξε το 1933 αντεπιστέλλον μέλος της. Η δράση και η διδασκαλία του διακόπησαν όμως απότομα με την αναρρίχηση στην εξουσία του ναζιστικού καθεστώτος, το οποίο τον ανάγκασε το 1938 σε πρόωρη συνταξιοδότηση.

θέσεώς του ή του γεωγραφικού χώρου επιβολής του. Έτσι, στο ευρύτατο εννοιολογικό πλαίσιο του Ελληνικού Δικαίου υπάγονται⁹: πρώτον, το δίκαιο που διαμορφώθηκε την εποχή των πόλεων-κρατών της αρχαιότητας· δεύτερον, το δίκαιο που καθιερώθηκε (συνήθως) υπό συνθήκες κρατικής αυτονομίας, αλλά εφαρμόστηκε σε περιορισμένη έκταση ή υπό ορισμένες προϋποθέσεις ή άτυπα και χωρίς την πλήρωση οποιουδήποτε όρου ουσιαστικής νομιμοποίησής του εξαιτίας της δυναστικής επιβολής του δικαίου από τον εκάστοτε κατακτητή· και τρίτον, τα έθιμα (πανελλήνια ή τοπικά) που αναπτύχθηκαν από τους Έλληνες παράλληλα με το επίσημο γραπτό δίκαιο, ιδίως στις περιόδους του «ξενοκρατούμενου» Ελληνισμού, ήδη από τη ρωμαϊκή κατάκτηση της κυρίως Ελλάδας και εντεύθεν.

III. Η ΘΕΩΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΑΠΠΟΥΛΙΑ ΚΑΙ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

1. Η συμβολή του Δημητρίου Παππούλια

Ο Δημήτριος Π. Παππούλιας (1878-1932), τακτικός καθηγητής του αστικού – βυζαντινορρωμαϊκού δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από το 1911 μέχρι τον θάνατό του και τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών από την ίδρυσή της (1926)¹⁰, έστρεψε εξ αρχής το επιστημονικό ενδιαφέρον του στη μελέτη του αρχαίου ελληνικού και του ρωμαϊκού δικαίου. Κατά τη διάρκεια των πολυετών μεταπτυχιακών σπουδών του στη Γερμανία (1899-1909) ήλθε σε επαφή με τον καθηγητή του ρωμαϊκού δικαίου *Ludwig Mitteis*, εντάχθηκε στην επιστημονική ομάδα του και άρχισε να καταγράφεται με την ενίσχυση της θεωρίας, που είχε ήδη αναπτύξει ο *Mitteis*¹¹, περί της αδιάλειπτης συνέχειας του Ελληνικού Δικαίου και της ιστορικής του επιβιώσεως.

Βασικός άξονας έκτοτε του επιστημονικού έργου του αποτέλεσε η τεκμηρίωση της ιστορικής ενότητας του Ελληνικού Δικαίου. Τη βάση της συλλογιστικής του την έθεσε με την εναρκτήρια ομιλία του ως καθηγητή, η οποία, φέροντας τον τίτλο «Το ελληνικόν αστικόν δίκαιον εν τη ιστορική αυτού εξελίξει» (1912), δικαίως χαρακτηρίστηκε ως το «ευαγγέλιο» της

9. Βλ. σχετικά Νάχο, ό.π. (σημ. 2), σ. 26-27 μ.π.π.

10. Για βιογραφικά στοιχεία του Δημητρίου Παππούλια βλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλο, «†Δημήτριος Παππούλιας (νεκρολογία)», Θέμ. 43, 655-656· Π. Βάλληνα, «Δημήτριος Π. Παππούλιας», σε: Μνημόσυνα Παππούλια, Αθήναι 1934, σ. 5-15· Π. Ζέπο, «Δημήτριος Π. Παππούλιας (1878-1932)», Γορτυνιακά 1 (1972), σ. 31-38.

11. Βλ. μόλις παραπ. υπό Π.

επιστημονικής πορείας του¹². Κατά τον Παππούλια, το Ελληνικό Δίκαιο διαιρείται χρονικά σε τέσσερις περιόδους: (α) σε αυτήν του αρχαίου ελληνικού δικαίου, που περατώνεται με τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Ελλάδας το 146 π.Χ.· (β) σε αυτήν του δικαίου του Ελληνισμού¹³ κατά τη ρωμαϊκή κυριαρχία μέχρι την ιουστινιάνεια κωδικοποίηση (535 μ.Χ.)· (γ) σε αυτήν του «βυζαντιακού»¹⁴ δικαίου· και (δ) στην περίοδο μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (μεταβυζαντινό δίκαιο¹⁵).

Στην περίοδο του αρχαίου ελληνικού δικαίου, μολονότι το πλήθος των πολιτειακώς ανομοιογενών πόλεων-κρατών προοιονίζει τον τοπικό μάλλον χαρακτήρα πολυάριθμων δικαίων, η έρευνα των άμεσων και των έμμεσων πηγών (επιγραφές με αποσπάσματα νόμων ή ψηφισμάτων, πάπυροι, έργα ρητόρων και φιλοσόφων, φιλολογικά, λεξικογραφικά και θεατρικά έργα κλπ.)¹⁶ αναδεικνύει την ύπαρξη κοινών ρυθμιστικών επιλογών σε σειρά σπουδαίων νομικών θεσμών που αφορούσαν, μεταξύ άλλων, στην κτήση και απώλεια εμπράγματων δικαιωμάτων, τον τρόπο οργάνωσης του οίκου και την κυριαρχία του άνδρα, τους δικαιούχους στην εξ αδιαθέτου και την εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή, την αρχή της δημοσιότητας στην απονομή της δικαιοσύνης κλπ.¹⁷. Άλλωστε, στη δημιουργία ενός κοινού, κατά τη βάση, αρχαιοελληνικού δικαίου συνετέλεσαν η με την ίδρυση αποικιών εξάπλωση του δικαίου της μητροπόλεως, η διαδεδομένη πρακτική της αποδοχής του δικαίου της μιας πόλεως από την άλλη –είτε απ' ευθείας είτε με τη βοήθεια ειδικών νομοπαρασκευαστών από άλλες πόλεις– και η

12. Βλ. Πετρόπουλο, ό.π. (σημ. 5), § 44 σ. 394· Κ. Τριανταφυλλόπουλο, Το ελληνικόν δίκαιον και το επιστημονικόν έργον του Δημητρίου Παππούλια, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 10, 1935, σ. 9 [= Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Άπαντα, τόμ. Β 1 (επιμ. Π. Τσούκας), 2009, σ. 584].

13. Ο Δ. Παππούλιας αποφεύγει τη χρήση του όρου «ελληνιστικό δίκαιο», που μέχρι και σήμερα έχει επικρατήσει κατά τη σχηματική κατάταξη των χρονικών περιόδων του Ελληνικού Δικαίου, και εξηγεί (στο έργο του «Το ελληνικόν αστικόν δίκαιον εν τη ιστορική αυτού εξέλιξει», Αθήναι 1912, σ. 46, στην εκεί σημ. 18) το γιατί: «Εν πάση περιπτώσει αποδοκιμαστέος είνε ο όρος ελληνιστικόν δίκαιον, ου κατά γερμανικήν απομίμησιν εγένετο παρ' ημίν χρήσις, διότι ούτος δηλοί το δίκαιον το έχον σχέσιν προς το ελληνικόν, ενώ δεν πρόκειται περί τοιούτου αλλά περί ελληνικού αυτόχρημα δικαίου».

14. Έτσι αποκαλούσε ο Δ. Παππούλιας το βυζαντινό δίκαιο, βλ. ενδεικτικά ό.π. (σημ. 6), σ. 21 επ.

15. Για τον όρο αυτό βλ. D. Pappulias, Griechisches Recht und Griechische Rechtsgeschichte, Αθήναι 1912, σ. 7.

16. Για τη διάκριση των διαγνωστικών πηγών σε άμεσες και έμμεσες βλ. ενδεικτικά Π. Δημάκη, Αττικό Δίκαιο Ι, Αθήνα 1986, σ. 21-28 και Νάχο, ό.π. (σημ. 2), σ. 67-76, όπου και παράθεση παραδειγμάτων.

17. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 9-10.

προς διευκόλυνση και ταχεία εκκαθάριση πρωτίστως των διαπολιτειακών εμπορικών συναλλαγών εμφάνιση του θεσμού των «μεταπεμπτών» από άλλες πόλεις-κράτη δικαστών¹⁸. Η δικαιοκή ενότητα στις ελληνικές πόλεις καταγράφεται σε στοιχειώδη μορφή στα έπη του Ομήρου, προσλαμβάνει τον οριστικό χαρακτήρα της στους χρόνους των ρητόρων και φθάνει στο απόγειό της κατά την εφαρμογή του φιλόδοξου «κοσμοπολιτικού προγράμματος» του Μεγάλου Αλεξάνδρου¹⁹.

Με τη βαθμιαία υποταγή του ελληνικού κόσμου στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία αρχίζει μια νέα περίοδος του Ελληνικού Δικαίου, που καλείται «δίκαιο του Ελληνισμού», για το οποίο βασικές πληροφορίες αντλούνται από τους πολύτιμους αιγυπτιακούς παπύρους²⁰. Οι Ρωμαίοι, μη απονέμοντας στους κατακτημένους υπηκόους την *civitas romana*, τους επέτρεπαν να ρυθμίζουν τις ιδιωτικές σχέσεις τους κατά το δίκαιό τους, με άμεσο αποτέλεσμα το δίκαιο των ελληνίδων πόλεων να εξακολουθεί να εφαρμόζεται σε σημαντικό βαθμό σε ολόκληρο τον ελληνόφωνο κόσμο²¹. Η απaráμιλλη συνεκτικότητα του Ελληνικού Δικαίου παρουσιάζεται με όλη της την ισχύ μετά την *Constitutio Antoniniana* του έτους 212 μ. Χ., που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Καρακάλλας και με την οποία απονεμόταν σε κάθε ελεύθερον κάτοικο της αυτοκρατορίας η ρωμαϊκή ιθαγένεια. Διότι, ενώ θα ανέμενε κανείς τη σταδιακή εξασθένηση του Ελληνικού Δικαίου, αυτό «εξηκολούθησε την κεχαραγμένην οδόν, την ιδίαν διατηρούν παρά το ρωμαϊκόν αυτοτέλειαν»²². Από τις πολλές αποδείξεις, που θα μπορούσε κάποιος να επικαλεσθεί για τη στοιχειοθέτηση της τελευταίας κρίσης, «αρίστην» θεωρεί ο Παππούλιας τους Συριακούς Κώδικες, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά: «Η συνεκτικότης του ελληνικού δικαίου είναι και διά την περίοδον του δικαίου του Ελληνισμού αποδεδειγμένη, όταν θεσμοί του αρχαίου ελληνικού δικαίου επανέρχονται εις τους παπύρους και αναφέρονται εις

18. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 10-11, όπου και περαιτέρω παραπομπές και ιστορικά παραδείγματα.

19. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 11-12· ο ίδιος, *Περί της αποστολής των Ελλήνων νομικών εν τη ερεύνη της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, Αθήναι 1928, σ. 7-8.

20. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 12-15, με εκτενείς αναπτύξεις για τη σημασία της μελέτης των παπύρων και για τη διαλεύκανση πολυέριστων ερευνητικών εκδοχών ως προς πλήθος νομικών θεσμών του αρχαιοελληνικού δικαίου.

21. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 16-17, όπου και αναφορά στον Αδριανό, ο οποίος έπειτα από παράκληση των Αθηναίων αναθεώρησε το δίκαιό τους ερειδόμενος στο νομοθετικό έργο του Δράκοντος και του Σόλωνα. Όπως τονίζεται από τον Παππούλια (ό.π., σ. 11), η μαρτυρία αυτή «παρ' όλον τον μυθικόν αυτής χαρακτήρα, καταδεικνύει την εις το πάτριον δίκαιον εμμονήν»· βλ. συναφώς και τους Τριανταφυλλόπουλο, ό.π. (σημ. 1), σ. 2 και 6· Ι. Βελισσαροπούλου, *Αλεξανδρινοί Νόμοι*, Αθήνα 1981, σ. 76 επ. και 143· Νάχο, ό.π. (σημ. 2), σ. 49-53.

22. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 18· ο ίδιος, ό.π. (σημ. 19), σ. 9-10.

τους συριακούς κώδικας, ενίοτε μάλιστα εν αυτολέκτω συμφωνία προς αρχαίους ελληνικούς νόμους, ούτως ώστε, συνελόντι ειπείν, το ανατολικόν του ρωμαϊκού κράτους μέρος παρουσιάζει από απόψεως δικαίου ενιαίον σύνολον, υπό συμφώνων διεπόμενον αρχών»²³. Η νικηφόρος αντίσταση του Ελληνικού Δικαίου κορυφώνεται βεβαίως από τα χρόνια της αυτοκρατορίας του Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι την άνοδο στον θρόνο του Ιουστινιανού, οπότε και παρατηρούνται ιδιόρρυθμες μεταβολές στη νομοθεσία, οι οποίες, παρά την απαραλλάκτως ακόμη ακολουθούμενη ρωμαϊκή διατύπωση, πρέπει να αποδοθούν στην εντονότατη επίδραση του κυριαρχούντος στην αυτοκρατορία ελληνικού στοιχείου²⁴.

Η ολοκλήρωση του νομοθετικού έργου του Ιουστινιανού οριοθετεί την απαρχή της τρίτης περιόδου του Ελληνικού Δικαίου, η οποία σφραγίζεται από τον σταδιακό εξελληνισμό όλων των βασικών νομικών κειμένων²⁵. Η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού δεν στάθηκε ικανή να ανακόψει την πηγάζουσα από την ίδια την κοινωνία δυναμική του Ελληνικού Δικαίου. Πολλές από τις διατάξεις ουδέποτε έτυχαν πρακτικής εφαρμογής, ώστε μπορεί χωρίς επιφύλαξη να λεχθεί ότι η ιουστινιάνειος (λατινόγλωσση κατ' αρχήν) νομοθεσία «απετέλει μεν το επίσημον δίκαιον του κράτους, αλλά παρά τούτο υπήρχε και το δημώδες, όπερ, ως οι συριακοί κώδικες δεικνύουσιν, εξηκολούθει την ιδίαν αυτού σταδιοδρομίαν»²⁶. Τον δυισμό αυτόν προσπάθησε να άρει η δυναστεία των Ισαύρων με την «Εκλογή», η οποία συνιστούσε ένα γόνιμο συγκερασμό μεταξύ επίσημου και δημώδους δικαίου²⁷, πλην όμως η επακολουθήσασα επικράτηση των εικονολατρών οδήγησε στην κατάργηση της νομοθεσίας των εικονομάχων Ισαύρων και στην επαναφορά από τους Μακεδόνες της νομοθεσίας του Ιουστινιανού μέσα από τον «Πρόχειρο Νόμο», την «Εισαγωγή» και εν συνεχεία τα «Βασιλι-

23. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 19), σ. 18-19.

24. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 20· ο ίδιος, ό.π. (σημ. 19), σ. 10.

25. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 21-22· βλ. επίσης Κ. Τριανταφυλλόπουλο, «Βυζαντινόν Δίκαιον», Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήναι 1929, σ. 5· Γ. Μαριδάκη, Το αστικόν δίκαιον εν ταις νεαραίς των βυζαντινών αυτοκρατόρων, Αθήναι 1922, σ. 1-2· R. Haase, Untersuchungen zur Verwaltung des spätrömischen Reiches unter Kaiser Justinian I (527-565), Wiesbaden 1994, σ. 10 επ. με λεπτομέρειες· για την επίδραση του Χριστιανισμού στην εξέλιξη αυτή βλ. ιδίως Τρωιάνο, ό.π. (σημ. 2), σ. 23-25 και Α. Papachristos, La réception des droits privés étrangers comme phénomène de sociologie juridique, Paris 1976, σ. 46.

26. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 22-23· ο ίδιος, ό.π. (σημ. 19), σ. 11· βλ. σχετικά και Ι. Σόντη, «Ρωμαϊκόν Δίκαιον και Ελληνικόν Πνεύμα», ΝοΒ 29, 641 επ. (647). Κατά την επικρατούσα μάλιστα εκδοχή, το ιουστινιάνειο δίκαιο υπήρξε στο σύνολό του δίκαιο ρωμαϊκό και όχι ελληνορωμαϊκό (βλ. ιδίως M. Kaser, Das römische Privatrecht, τόμ. II, München 1975, σ. 51 μ.π.π.).

27. Βλ. ενδεικτικά Πετρόπουλο, ό.π. (σημ. 7), σ. 70-71.

κά»²⁸. Παράλληλα, δεν πρέπει να διαφεύγει την προσοχή μας μια ιδιαίτερη κατηγορία δικαίου του βυζαντινού Ελληνισμού, τα τοπικά δίκαια, που εμφανίστηκαν ιδίως στις μετά την Δ' Σταυροφορία λατινοκρατούμενες περιοχές²⁹. Έτσι, δίπλα στην ευρεία διάκριση μεταξύ επίσημου και δημώδους δικαίου απαντά, έστω σε περιορισμένο βαθμό, και εκείνη μεταξύ επίσημου τοπικού δικαίου και τοπικού δικαίου του λαού. Πάντως, η έρευνα των τοπικών δικαίων και εθίμων είναι περιορισμένη από τους ιστοριοδίφες και, συνεπώς, δεν μπορούν ως προς αυτά να εξαχθούν ασφαλή επιστημονικά συμπεράσματα³⁰.

Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Τούρκους το 1453 σηματοδοτεί την κατά Παππούλια έναρξη της τέταρτης και τελευταίας περιόδου του Ελληνικού Δικαίου. Με δεδομένο ότι το αστικό δίκαιο του κατακτητή αφορούσε μόνο στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, ο υπόδουλος Ελληνισμός εξακολουθούσε να βασίζεται στο δικό του δικαιοσύστημα για τη ρύθμιση των ιδιωτικών σχέσεων, όπως αποδεικνύουν εξάλλου πρωτίστως τα ευρεθέντα πολυάριθμα χειρόγραφα της Εξαβίβλου του Αρμενόπουλου και οι επανειλημμένες εκδόσεις της από τα μέσα του 18ου αιώνα και εξής³¹. Τα διασωζόμενα και την περίοδο αυτή έθιμα είναι πολλά και οι αμφιβολίες περί της εφαρμογής τους επί ειδικών ζητημάτων οδήγησαν αρκετές περιοχές να τα καταγράψουν, γεγονός που σήμανε τη δημιουργία γραπτού εθιμικού δικαίου, όπως αποδεικνύεται αργότερα κατά την ατελή, πλην πολύτιμη καταγραφή του ελληνικού εθιμικού δικαίου από τον αντιβασιλέα von Maurer³².

Η ανωτέρω ακροθιγώς σκιαγραφηθείσα εικόνα της πορείας του Ελληνικού Δικαίου καταδεικνύει, κατά τον Παππούλια, ότι αυτό ουδέποτε έπαυσε να υφίσταται ούτε αντικαταστάθηκε από το ρωμαϊκό ή άλλο δίκαιο, «αλλ' αείποτε διετήρησε την ιδίαν αυτού αυτοτέλειαν, ως και ο λαός ου φέρει το όνομα»³³. Η βασιμότητα της διδασκαλίας αυτής επιρρωννύεται και με επιμέρους μελέτες του Παππούλια, οι οποίες αποδεικνύουν την ιστορική συνέχεια συγκεκριμένων νομικών θεσμών, όπως η εμπράγματη ασφάλεια

28. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 24-25.

29. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 27-28, όπου και παράθεση του παραδείγματος των Ασιζών (ελληνιστί Συνηθειών), νομοθετήματος του Βασιλείου της Ιερουσαλήμ, που εισήχθη και στον ελληνικό χώρο και υπέστη συν τω χρόνω σημαντικές μεταβολές υπό την επίδραση κυρίως ελληνικών εθίμων.

30. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 28.

31. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 29· ο ίδιος, ό.π. (σημ. 19), σ. 12.

32. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 19), σ. 12-13.

33. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 13), σ. 36.

(υπό μορφήν υποθήκης και ενεχύρου)³⁴, ο αρραβώνας³⁵ και η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή³⁶.

Ωστόσο, το κύριο μέλημα του Δ. Παππούλια υπήρξε να καταστήσει κοινωνούς της επιστημονικής του προσπάθειας όσο το δυνατόν περισσότερους Έλληνες νομικούς και να τους ενθαρρύνει να ασχοληθούν και οι ίδιοι με την αναδίφηση της μακραίωνης ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου. Μάλιστα, με περισπούδαστη διάλεξή του το 1928 με τίτλο «Περί της αποστολής των Ελλήνων νομικών εν τη ερεύνη της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου», που εξεφώνησε στο πρώτο συνέδριο των Ελληνικών Δικηγορικών Συλλόγων, μετά από μια συνοπτική έκθεση της θεωρίας του παρότρυνε τους νομικούς, στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, να αποδελτιώσουν τις διαθέσιμες γραπτές δικαιικές πηγές των περιοχών τους και να συλλέξουν τα κατά τόπους έθιμα³⁷.

Την καίρια σημασία της περισυλλογής των εθίμων για την ιστορία εν γένει του ελληνικού πολιτισμού αλλά και την ανάδειξη της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού δικαίου θέλησε να προβάλλει ο Δημήτριος Παππούλιας και με ομιλία του στην Ακαδημία Αθηνών ήδη κατά το πρώτο έτος λειτουργίας της (1926), τονίζοντας μεταξύ άλλων τα εξής: «Των εθίμων τούτων η αξία διά την ιστορίαν του ελληνικού δικαίου είναι σπουδαιότατη, καθόσον αποδεικνυομένου ότι τινές μεν των εν αυτοίς κανόνων ανάγονται μέχρι του βυζαντιακού δικαίου έτεροι δε και πέραν τούτου μέχρι του δικαίου του Ελληνισμού και τέλος άλλοι διερχόμενοι δι' αμφοτέρων των περιόδων τούτων βαίνουν μέχρι του αρχαίου ελληνικού δικαίου, ένθα το πρώτον αναφαίνονται, συναποδείκνυται η τε αυτοτέλεια του ελληνικού δικαίου και η ενότης της ιστορίας αυτού κατά τας διαφόρους περιόδους της ιστορίας του ελληνικού λαού»³⁸.

Η βαθιά πίστη του Παππούλια στον ενοποιητικό του Ελληνικού Δικαίου ρόλο του δικαιοπαραγωγικού μηχανισμού των εθίμων τον ώθησε στην ως

34. Παππούλιας, Η εμπράγματος ασφάλεια κατά το ελληνικόν και το ρωμαϊκόν δίκαιον, τόμ. Α', Αθήναι 1909.

35. Παππούλιας, Ιστορική εξέλιξις του αρραβώνος εν τω ενοχικώ δικαίω, Αθήναι 1911.

36. Παππούλιας, «Συμβολή εις την ιστορίαν της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής εν τω ελληνικώ δικαίω», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, 4 (1929), σ. 418 επ.

37. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 19), σ. 21 επ. και ιδίως σ. 23, όπου, αναφερόμενος στην ανάγκη μελέτης των πηγών του βυζαντινού δικαίου, επισημαίνει: «Προς πραγματοποίησιν αυτής κατ' εξοχήν ενδείκνυνται οι Έλληνες νομικοί. Δεν είναι δε δυσχερές να επιληφθή τις της αναγνώσεως βυζαντιακού τινός ιστορικού, χρονογραφικού, εκκλησιαστικού ή άλλου τινός φιλολογικού έργου και να σημειώση τα χωρία, εν οίς γίνεται λόγος περί ζητήματος παρουσιάζοντος ενδιαφέρον από απόψεως νομικής, αδιαφόρως αν η άποψις αύτη ανάγεται εις το δημόσιον ή εις το ιδιωτικόν δίκαιον».

38. Παππούλιας, «Ελληνικών εθίμων περισυλλογή», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, 1 (1926), σ. 94.

άνω ομιλία του να προτείνει, το εγχείρημα της περισυλλογής τους να το αναλάβει η Ακαδημία Αθηνών, επικαλούμενος μάλιστα το άρθρο 94 του Οργανισμού αυτής, το οποίο ρητώς αναφέρει ανάμεσα στα έργα της «την περισυλλογήν και σπουδήν των εθίμων του Ελληνικού Έθνους»³⁹. Όσον αφορά στην αναπόφευκτη δυσχέρεια περισυλλογής των (πολλών) εθίμων εκείνων που δεν περιλαμβάνονται σε γραπτά μνημεία (όπως λ.χ. νοταριακά και συμβολαιογραφικά αρχεία ή στη νομολογία των πατριαρχικών και των άλλων εκκλησιαστικών δικαστηρίων), ο Παππούλιας προκρίνει τη λύση της διανομής στις κατά τόπους αρμόδιες κρατικές αρχές και στους πολίτες ενός ερωτηματολογίου, που θα επιδιώκει απαντήσεις σε δεκαπέντε σημαντικά νομικά ζητήματα (ανηλικότητα, μνηστεία, γάμος, περιουσιακές σχέσεις μεταξύ συζύγων, πατρική εξουσία, επιτροπεία, εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή, εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή, κληρονομικές συμβάσεις, κυριότητα, εμπράγματα ασφάλεια, συμβάσεις, συμβατική ποινή και αρραβώνας, εγγύηση, παραγραφή)⁴⁰.

Υπό το πρίσμα της αντιλήψεως αυτής του Παππούλια, ότι δηλαδή η Ακαδημία Αθηνών είναι ο καταλληλότερος φορέας για την ανάληψη του τιτάνειου εγχειρήματος της περισυλλογής των ελληνικών εθίμων, ευεξήγητο είναι και το γεγονός ότι ο μεγάλος αυτός νομοδιδάσκαλος υπήρξε ο ιδρυτής του (υπό την Ακαδημία Αθηνών) Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου (1930), που αργότερα μετονομάστηκε σε Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου. Ο βραχύς βίος του δεν του επέτρεψε δυστυχώς να θέσει σε πλήρη εφαρμογή το σχέδιό του.

2. Η συμβολή του Νικολάου Πανταζόπουλου

Ο Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος (1912-2001), καθηγητής ιστορίας του δικαίου στο Νομικό Τμήμα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης επί σχεδόν τρεις δεκαετίες (1953-1979), ξεκίνησε τις ερευνητικές αναζητήσεις του στο προπολεμικό Βερολίνο, στο πλευρό του ευρυμαθούς ιστορικού του δικαίου Paul Koschaker και του διεθνούς ακτινοβολίας πολιτικού φιλοσόφου Carl Schmitt.

Στην πρώτη δημοσιευμένη εργασία του στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Koschaker, η οποία αφορούσε στην εξέλιξη του θεσμού της διαιτησίας στο αρχαιοελληνικό και ιδίως στο αττικό δίκαιο⁴¹, ο Πανταζόπου-

39. Παππούλιας, ό.π. (σημ. 38), σ. 95.

40. Υπόδειγμα ενός τέτοιου ερωτηματολογίου με συνολικά 74 ερωτήματα επισυνάπτει ο Δ. Παππούλιας στην ομιλία του αυτή [ό.π. (σημ. 38), σ. 96-102].

41. N. Pantazopoulos, «Ein Beitrag zur Entwicklung der Diaitesie im altgriechischen Recht mit besonderer Berücksichtigung des Attischen Rechts», σε: Festschrift für Paul

λος διατυπώνει τη θέση περί της επιτυχίας του θεσμού λόγω της πλήρους συμβατότητάς του με την περί δικαίου συνείδηση των αρχαίων Ελλήνων. Έπειτα από τρεις ακόμη μελέτες στο πεδίο του αρχαίου ελληνικού δικαίου (συμπεριλαμβανομένης της διδακτορικής διατριβής του)⁴² αφοσιώνεται στην έρευνα του ρωμαϊκού και του μεταβυζαντινού δικαίου. Η ερμηνευτική συνισταμένη, η οποία διατρέχει τη σκέψη του και συμπυκνώνεται στο τρίτομο έργο του «Ρωμαϊκόν Δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το Ελληνικόν» (1974-1979), είναι αφενός η αντίθεση - σύγκρουση μεταξύ δύο διαφορετικών πόλων, της λαϊκής και της λόγιας παράδοσης, εν τέλει δηλαδή μεταξύ εθίμου και νόμου ως διαπλαστικών πηγών του δικαίου, και αφετέρου η ιδέα της αδιάσπαστης εσωτερικής ενότητας του ελληνικού δικαίου⁴³.

Ο αγώνας επιβίωσης του Ελληνικού Δικαίου αποτυπώνεται σχηματικά, κατά τον Πανταζόπουλο, σε πέντε μεγάλες χρονικές περιόδους⁴⁴: (α) από την εμφάνιση της ελληνικής φυλής στη νοτιοανατολική λεκάνη της Μεσογείου μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτησή της το 146 π.Χ.· (β) από τη ρωμαϊκή κατάκτησή της Ελλάδας μέχρι και το πέρας της εξουσίας του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (146 π.Χ. - 565 μ.Χ.)· (γ) από τον θάνατο του Ιουστινιανού μέχρι την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (565 - 1453)· (δ) από την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι την Επανάσταση του 1821· και (ε) από το 1821 μέχρι σήμερα.

Η εξέλιξη του αρχαίου ελληνικού δικαίου παρίσταται «φυσιολογική και ομαλή», χωρίς να απαντά αντίθεση μεταξύ γραπτού και άγραφου δικαίου, καθώς το άγραφο (ή δημώδες ή εθιμικό) δίκαιο σταδιακά κατέστη με τους νόμους και τα ψηφίσματα των αρμοδίων οργάνων (βλ. π.χ. Εκκλησία

Koschaker, τόμ. III, Weimar 1939, σ. 199 (= Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο, τόμ. I, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 285).

42. Ν. Πανταζόπουλος, Αι ελληνικαί κοινωνίαι – Προλεγόμενα εις το Αττικόν σωματειακόν δίκαιον (διδ. διατριβή), Αθήναι 1946· ο ίδιος, «Οργεῶνες – Παρατηρήσεις εις τα νεώτερα επιγραφικά ευρήματα και τάς πηγάς καθόλου του αττικού σωματειακού δικαίου», Πολέμων 3 (1948), σ. 97-128 (= Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο, τόμ. I, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 311)· ο ίδιος/Π. Βάλληνδας, «Συμβολή εις τα περί μισθώσεως κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον (Επιγραφή του 4ου αιώνας)», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, 13 (1948), 1 επ. (= Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο, τόμ. I, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 343).

43. Τις θεωρητικές αφετηρίες του καταγράφει ο ίδιος ο Πανταζόπουλος, «Γένεσις και ανέλιξις του Ελληνικού Δικαίου μέχρι του Αστικού Κώδικος», ΕφΕλλΑλλΝομ 67 (1949-51), σ. 16-55 (= Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο, τόμ. I, 1986, σ. 135 επ., ιδίως σ. 139).

44. Πανταζόπουλος, ό.π., σ. 140 επ.· ο ίδιος, Ρωμαϊκόν Δίκαιον ό.π. (σημ. 6), τόμ. Α', σ. 6 επ.· ο ίδιος, Ιστορική εισαγωγή εις τας πηγάς του ελληνικού δικαίου, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 4 επ.

του δήμου) γραπτό (ή επίσημο) δίκαιο⁴⁵. Παρά δε το πλήθος των πόλεων-κρατών «...το ελληνικόν δίκαιον διαπνέεται υπό του αγράφου τούτου δικαίου, του κοινού των Πανελλήνων νόμου, τόσον παλαιού, ώστε κατά την έκφρασιν του Σοφοκλέους ουδείς οιδεν εξ ότου 'φάνη (Αντιγ., στιχ. 457). Ο κοινός Πανελλήνων νόμος όχι μόνον συνέχει τας επί μέρους ελληνικάς κωδικοποιήσεις, αλλά και διά των γενικών αυτού ρητρών (δικαιοσύνης, ελευθερίας, ομονοίας, αυταρκειάς, διαιτησίας, καλής πίστεως, επιεικειάς, ομολογίας κ.ά.) εξομαλύνει τας προκυπτούσας εκάστοτε εν τη πράξει μεταξύ θετού και ορθού, δηλαδή μεταξύ γραπτού και αγράφου δικαίου, διαφοράς»⁴⁶.

Η ρωμαϊκή κατάκτηση της κυρίως Ελλάδος επιδρά δυσμενώς στην ομαλή εξέλιξη του Ελληνικού Δικαίου. Η εξωτερική μορφή της νομοθεσίας μεταβάλλεται απότομα· ωστόσο η εσωτερική υφή του δικαίου «...παραμένει ελληνική, υπό την έννοιαν ότι ή αντιτίθεται εις την ρωμαϊκήν περί δικαίου αντίληψιν, όποτε ο λόγος περί ελληνικού λαϊκού δικαίου, ή επιβιοί λανθανόντως εντός των θεσμών του ρωμαϊκού δικαίου, όποτε ομιλούμεν περί ελληνικής επ' αυτού επιδράσεως. Εις εκατέραν των περιπτώσεων τούτων το ελληνικόν δίκαιον δεν έπαυσεν ανελίσσόμενον. Παρέμενεν όμως εις το περιθώριον του επισήμου δικαιοκού προσκηνίου. Περιωρίσθη εις τον ρόλον του υποβολέως, του οποίου όμως η φωνή δεν ηκούετο ευκρινώς ούτε από τον πρωταγωνιστήν, τον εκάστοτε κατακτητήν-νομοθέτην, ούτε από τους κριτικούς, τους επιστήμονας, οι οποίοι παρηκολούθουν τα επί της επισήμου σκηνής διαδραματιζόμενα, χωρίς να ενοχλούνται από τας αντιδράσεις του ακροατηρίου -του ελληνικού λαού δηλαδή- ο οποίος, άφωνος και με συνεχομένην την αναπνοήν, παρηκολούθει την συνωμοτικήν σκηνοθεσίαν της νομοθεσίας και της επιστήμης, εις βάρος της ελευθερίας και της αληθείας...»⁴⁷.

Ο Ιουστινιανός από την πλευρά του, «ο φανατικώτερος ζηλωτής της δόξης του *Imperium Romanum*»⁴⁸, ματαιίως οραματιζόταν την αναβίωση του ρωμαϊκού μεγαλείου μέσω του εξοβελισθέντος από την ελληνική συνείδηση ρωμαϊκού δικαίου. Το *Corpus Juris Civilis* μένει κατά μέγα μέρος ανεφάρμοστο και έτσι αναπτύσσεται πρόσφορο έδαφος για τη διάσωση του δημώδους ελληνικού δικαίου. Την περίοδο αυτή παρατηρείται «διά πρώτην φοράν εις την ιστορίαν του ελληνικού δικαίου» μια τόσο σφοδρή αντίθεση μεταξύ επίσημου και εθιμικού δικαίου⁴⁹.

45. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 43) σ. 140 (υπό Ι)).

46. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 6) , τόμ. Α', σ. 78.

47. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 46), σ. 206-207.

48. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 43), σ. 142.

49. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 43), σ. 142-143.

Το πρόβλημα της αντιθέσεως των δύο δικαίων, ελληνικού και ρωμαϊκού, ανακύπτει οξύτερο κατά την τρίτη περίοδο μεταξύ 565 και 1453. Όπως σημειώνει ο Πανταζόπουλος, η μεταρρυθμιστική προσπάθεια των Ισαύρων ζωογονεί το ελληνικό δίκαιο, το οποίο ουσιαστικά καθίσταται επίσημο πια δίκαιο της αυτοκρατορίας μέσω της «Εκλογής»⁵⁰. Μετά την παλινόρθωση όμως της ιουστινιάνειας νομοθεσίας από τη δυναστεία των Μακεδόνων το «επείσακτο» ρωμαϊκό δίκαιο επικρατεί, ενώ το ελληνικό επιβιώνει με τη μορφή τοπικών και συναλλακτικών εθίμων, όπως και κατά την ακολουθούσα λατινική εισβολή⁵¹.

Εξαιτίας από τη μια πλευρά της εφαρμογής από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια του βυζαντινορρωμαϊκού δικαίου και από την άλλη της τακτικής της οθωμανικής εξουσίας να ευνοεί προσφυγές Χριστιανών στα μουσουλμανικά δικαστήρια, το ελληνικό εθιμικό δίκαιο διέτρεξε κατά τους δύο πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας «κίνδυνον εξαφανισμού»⁵², για να διασωθεί τελικά από τα μέσα του 17ου αιώνα με την οικονομική άνθηση διάφορων περιφερειών της Ελλάδας και την παροχή προνομίων στους υπόδουλους Έλληνες (ραγιάδες). Η διάδοση και χρήση της Εξαβίβλου του Αρμενόπουλου και η ανανέωση του Ελληνικού Δικαίου χάρη στις βαθμηδόν εθιμικώς αναπτυχθείσες γενικές αρχές αυτού (όπως η επιείκεια, η καλή πίστη, η τήρηση των συμφωνηθέντων ανεξαρτήτως της τηρήσεως τύπου κλπ.) βεβαιώνουν τη δυναμική παρουσία του ελληνικού δικαιοσύνηματος και την περίοδο αυτή⁵³.

Η τελευταία, κατά τον Πανταζόπουλο πάντοτε, περίοδος του Ελληνικού Δικαίου σφραγίζεται από το Διάταγμα της Αντιβασιλείας της 23ης Φεβρουαρίου 1835, με το οποίο ορίστηκε ως «προσωρινός» –μέχρι τη σύνταξη Αστικού Κώδικα– Πολιτικός Νόμος της Ελλάδας η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου και αναγνωρίστηκε το προβάδισμα του εθιμικού δικαίου, όπου αυτό είχε κατορθώσει να επικρατήσει στην πράξη («τα έθιμα όμως, όσα πολυχρόνιος και αδιάκοπος συνήθεια ή αποφάσεις δικαστικάί καθιέρωσαν, υπερσχύουν, όπου επεκράτησαν»). Με το Διάταγμα αυτό τέθηκε η βάση για την ανασύνδεση της ανακοπείσας λόγω της τουρκικής κατάκτησης επίσημης ελληνικής δικαιοσύνης παράδοσης με το εθιμικό δίκαιο που διαμορφώθηκε εν τω μεταξύ⁵⁴. Όμως, οι παλινωδίες του Αρείου Πάγου αναφορικά

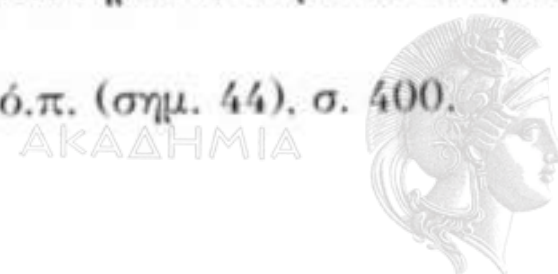
50. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 44), σ. 253.

51. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 43), σ. 146-147.

52. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 43), σ. 147-148· ο ίδιος, ό.π. (σημ. 6), σ. 386 επ.

53. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 6), σ. 246 επ. και 386 επ.· βλ. σχετικά και Κ. Τριανταφυλλόπουλο, «Το ελληνικόν Ιδιωτικόν Δίκαιον κατά τον δέκατον ένατον αιώνα», Πανελλήνιον Λεύκωμα της Εθνικής Εκατονταετηρίδος, «Επιστήμαι», τόμ. 3, Αθήναι 1924, σ. 10 επ.

54. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 43), σ. 154-155· ο ίδιος, ό.π. (σημ. 44), σ. 400.

με την έκταση εφαρμογής της βυζαντινής νομοθεσίας και ιδίως η λατρεία του ξενόφερτου πανδεκτιστικού δικαίου από τους Έλληνες (γερμανοτραφείς ως επί το πλείστον) καθηγητές της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ευνόησαν την παρερμηνεία του ανωτέρω Διατάγματος και την επιβολή του γερμανικού κοινοδικαίου⁵⁵. Με «απελπισμένη φωνή»⁵⁶ και έκδηλη συγκινησιακή φόρτιση σημειώνει σχετικά ο καθηγητής Πανταζόπουλος: «Διά τον Έλληνα ιστορικόν του δικαίου η διαπίστωσις, ότι η ετερόφωτος νεοελληνική δικαιοκή επιστήμη αντί να ενισχύση την προσπάθειαν της αυτόχθονος νομοθεσίας προς γεφύρωσιν του εκ των ξενικών κατακτήσεων προκύψαντος δικαικού χάσματος, ανατρέπει ταύτην, είναι αυτόχρομα οδυνηρά. Τοιουτοτρόπως, καταλυθείσης της υπό του Διατάγματος του 1835 αποκρυσταλλωθείσης, μετά επίμονον αγώνα, αρχής της ισοτιμίας των διαπλαστικών του δικαίου πηγών, ωδηγήθημεν αδόξως, διά μίαν έτι φοράν “επισήμως”, εις ολοκληρωτικήν λύσιν, ήτοι εις μονομερή επιβολήν “παλαιού” και “ξένου” δικαίου...»⁵⁷.

Η σύνταξη του Αστικού Κώδικα του 1940 και η ισχύς του, μετά από πολλές περιπέτειες, με το ν.δ. της 7/10 Μαΐου 1946 (αναδρομικά από την 23η Φεβρουαρίου 1945) κατέδειξε ότι ο νομοθέτης με τα άρθρα 1 και 2 του Κώδικα αυτού δεν αγνόησε τη σημασία της εθνικής περί εθιμικού δικαίου παράδοσης και συνείδησης του ελληνικού λαού, αν και με το άρθρο 2 § 2 του ως άνω ν.δ., κατά το οποίο «το έθιμον δεν καταργεί νόμον», περιορίστηκε η δυνατότητα «επανεθνικοποιήσεως» του δικαίου⁵⁸.

Αυτό που αποδεικνύεται κατά τον Πανταζόπουλο από την παραπάνω ιστορική διαδρομή είναι ότι «...αι αλλεπάλληλαι ξενικαί κατακτήσεις επέφεραν την διάσπασιν της εξωτερικής αλληλουχίας του ελληνικού δικαίου...», όμως «...παραλλήλως... ο εσωτερικός αυτού σύνδεσμος, ο διήκων διαμέσου των επί μέρους περιόδων του, ουδέποτε διεσπάσθη»⁵⁹. Επομένως, «δέον να κατανοηθή η τοιαύτη ιδιάζουσα αξία και σημασία του

55. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 43), σ. 155-158· βλ. σχετικά και Απ. Γεωργιάδη, Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, Αθήνα 2002, § 7 αρ. 11-13· τον ίδιο, «Οι πηγές του ιδιωτικού δικαίου κατά την Επανάσταση του 1821», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, 82 (2007), σ. 57 επ. Τριανταφυλλόπουλος, ό.π. (σημ. 3), σ. 12 επ.· και εκτενέστερα Τρωιάνος, ό.π. (σημ. 2), σ. 331 επ. και ιδίως σ. 342 επ. Για το πώς το «προσωρινό» αυτό δίκαιο ίσχυσε μέχρι τη δεκαετία του 1940 βλ. αντί πολλών Ν. Παπαντωνίου, «Το ιδιωτικό δίκαιο των Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821», Αρμ 30 (1976), 249 επ. (257-258)· Χαρ. Δημακοπούλου, Η πορεία προς σύνταξιν του Ελληνικού Αστικού Κώδικος, Αθήνα 2008.

56. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο αείμνηστος Ι. Μανωλεδάκης, Πρόλογος, σε: Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη 1986, σ. ΧΙ.

57. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 44), σ. 403.

58. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 43), σ. 158-160.

59. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 44), σ. 461 και 456 αντιστοίχως· ο ίδιος, ό.π. (σημ. 43), σ. 164 (υπό την εκεί § 4).

ελληνικού δικαίου και να χρησιμοποιηθή τούτο καταλλήλως, ως ζώσα και δρώσα δύναμις του συγχρόνου ελληνισμού», με τελικό στόχο «την αυτόνομον αναζωογόνησιν του Ελληνικού Δικαίου διά των ενυπαρχόντων (sic) εις αυτό ιδίων δυνάμεων και κυρίως διά της εν τη πράξει εφαρμογής των γενικών αυτού ρητρών»⁶⁰. Η κατανόηση αυτή μπορεί να επέλθει μόνο με τη δημιουργική σύνθεση της λόγιας με τη δημοτική παράδοση, γεγονός που «θα οδηγήση το δίκαιον εις την ανάκτησιν της πρωτεύουσας θέσεως, η οποία του ανήκει, μεταξύ των ζωντανών στοιχείων της ελληνικής πνευματικής ζωής»⁶¹.

IV. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΩΝ Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑ ΚΑΙ Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ Η ΑΠΗΧΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

1. Η διδασκαλία του Δημητρίου Παππούλια

Η προσπάθεια του Δημητρίου Παππούλια για την ανάδειξη της ιστορικής συνέχειας του Ελληνικού Δικαίου υπήρξε ευεργετική για την όλη έρευνα της ιστορίας του δικαίου κατ' αρχάς για δύο τυπικούς-μεθοδολογικούς λόγους: Πρώτον, διότι η συστηματική κατάταξη των δικαιικών δεδομένων με την υποδιαίρεση των χρονικών περιόδων που πρωτοϋποστήριξε⁶² ο Παππούλιας και σε γενικές γραμμές ακολουθείται μέχρι τις ημέρες μας ευνόησε και εξακολουθεί να ευνοεί τη μελέτη, την έρευνα και τη διδασκαλία του εκτεινόμενου στο βάθος των αιώνων Ελληνικού Δικαίου⁶³ και δεύτερον, διότι μέσα από την ιδέα της ενότητας του Ελληνικού Δικαίου κατέδειξε με τον πλέον εναργή τρόπον ότι η μελέτη και η κατανόηση των νομικών θεσμών δεν μπορεί να επιτευχθούν «απομονωμένα» σε ορισμένη χρονική περίοδο, αλλά απαιτούν επιστημονική διάθεση και ετοιμότητα για μια δύσβατη αναγωγή στη συνολική εξελικτική τους πορεία.

Σε ουσιαστικό επίπεδο η επιστημονική προσφορά του Παππούλια μπορεί κάλλιστα να χαρακτηριστεί εθνική, στον βαθμό που μέσα από τη σύνδεση της ιστορίας του Ελληνικού Έθνους με την εξελικτική μεταμόρφωση του δικαιικού φαινομένου επιδιώκεται να αναδειχθεί η αδιάκοπη συνέχεια του

60. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 43), σ. 164 και 165 αντιστοίχως.

61. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 43), σ. 170.

62. Βλ. σχετική παραδοχή από τους Τριανταφυλλόπουλο, ό.π. (σημ. 1), σ. 5-7 και Νάχο, ό.π. (σημ. 2), σ. 32.

63. Βλ. σχετικά I. Τριανταφυλλόπουλο, «Εισαγωγή εις το μάθημα της ιστορίας του Δικαίου και ειδικώτερον του αρχαίου Ελληνικού Δικαίου», ΕΕΝ 28 (1961), 257 επ. (262).

ελληνικού πνευματικού πολιτισμού χάρη στην αδούλωτη στάση του έθνους μας έναντι των κατά καιρούς κατακτητών. Η εμφανής έλλειψη ιστορικών τεκμηρίων ικανών να στοιχειοθετήσουν σε όλο το πλάτος και όλο το βάθος εξέλιξης του Ελληνικού Δικαίου την αδιάκοπη πορεία του και τη συνεκτικότητα του προσδίδουν μεν έναν τόνο συμβατικότητας στην προβαλλόμενη ανά τους αιώνες ένταση της παρουσίας του ελληνικού δικαίου, δεν αναιρούν όμως τη θεμελιώδη διαπίστωση περί της συνεχούς επιβίωσης του Ελληνικού Δικαίου, έστω υπό μορφήν εθίμου. Ακριβώς την τελευταία αυτή διαπίστωση φαίνεται να αξιοποίησαν στο έργο τους κορυφαίοι Έλληνες ιστορικοί του δικαίου, όπως ο Π. Φωτιάδης⁶⁴, ο Γ. Πετρόπουλος⁶⁵, ο Π. Βιζουκίδης⁶⁶, ο Ι. Τριανταφυλλόπουλος⁶⁷ και ο Ν. Πανταζόπουλος⁶⁸, οι οποίοι με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τονίζουν τη συνεχή ιστορική παρουσία του Ελληνικού Δικαίου. Η απήχηση αυτή της διδασκαλίας του Παππούλια τον καθιστά θεμελιωτή νομικής κινήσεως στην Ελλάδα για την εγγύτερη έρευνα της ιστορικής ενότητας του Ελληνικού Δικαίου.

Βεβαίως οι αντιγνωμίες και οι κριτικές παρατηρήσεις δεν έλειψαν. Κατά τον Ι. Τριανταφυλλόπουλο η θεωρία του Παππούλια έχει «εθνικιστική χροιά»⁶⁹, ενώ και ορισμένες από τις αντιλήψεις του εμνευστή της «δεν είναι αυστηρώς ιστορικά»⁷⁰. Την οξύτερη κριτική κατά του Παππούλια άσκησε όμως ο Ν. Πανταζόπουλος, κατά τον οποίον «η ιδεολογική πορεία του Παππούλια είναι αντιφατική, επαμφοτερίζουσα μεταξύ τυπικής υπέρ του εθίμου συνηγορίας και ουσιαστικής εναντίον τούτου καταφοράς»⁷¹, δοθέντος ότι στις πανεπιστημιακές παραδόσεις του «ευθυγραμμισθείς απολύτως προς την διδασκαλίαν της Σχολής των Ελλήνων Ρωμαϊστών υπερημύνθη της απόψεως ότι ορθώς ...εισήχθη εν Ελλάδι... το γερμανικόν δίκαιον των Πανδεκτών»⁷². «αν πράγματι ο Παππούλιας ενδιαφέρετο διά την ιδέαν της ενότητας του Ελληνικού Δικαίου, ηδύνατο να το αποδείξη, αποκαλύπτων με αφορμήν τα συμπεράσματα της νέας ιστορικής σχολής

64. Π. Φωτιάδης, «Εισιτήριο λόγος εις την διδασκαλίαν της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου», Επετ. Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, 2 (1925), σ. 1 επ.

65. Γ. Πετρόπουλος, «Πνεύμα και εξέλιξις του αρχαίου Ελληνικού Δικαίου», ΑΙΔ 2 (1935), σ. 62 επ.· ο ίδιος, ό.π. (σημ. 5), *passim*.

66. Π. Βιζουκίδης, Το δίκαιον του ελληνικού έθνους εν τη τρισχιλιετεί αυτού ανεμίξει (μτφρ. Τ. Φιλιππίδη), Αθήναι 1938, *passim*.

67. Ι. Τριανταφυλλόπουλος, ό.π. (σημ. 63).

68. Βλ. παραπ. υπό ΙΙ 2.

69. Ι. Τριανταφυλλόπουλος, ό.π. (σημ. 63), 261-262.

70. Ι. Τριανταφυλλόπουλος, ό.π. (σημ. 1), σ. 1 (στην εκεί σημ. 2).

71. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 6), σ. 1476 επ. (1477).

72. Ν. Πανταζόπουλος, Το διά της Επανάστασεως του 1821 θεσπισθέν δίκαιον και οι Έλληνες νομικοί, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 40-41 (= Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο, τόμ. IV, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 15-79).

την γενομένην διά της παρερμηνείας του διατάγματος του 1835 απάτην»⁷³.

2. Η διδασκαλία του Νικολάου Πανταζόπουλου

Όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως για την εθνική επιστημονική προσφορά του Δημητρίου Παππούλια ισχύουν στο ακέραιο και για τον Νικόλαο Πανταζόπουλο. Ο Πανταζόπουλος, μέσα από τη δραματική εξιστόρηση του παραγκωνισμού του δημώδους ελληνικού δικαίου και της παρεισαγωγής ενός ξενόφερτου ιδιωτικού δικαίου, αφενός προβάλλει με επιστημονικά τεκμηριωμένον τρόπο τη διαμαρτυρία του για τη στάση της ελληνικής νομικής επιστήμης μετά την Επανάσταση του 1821 και αφετέρου αγωνίζεται με όλες του τις πνευματικές δυνάμεις να αποδείξει τον ενοποιητικό ρόλο του εθίμου για το Ελληνικό Δίκαιο.

Τα ερείσματα, ωστόσο, της θεωρίας του περί της εσωτερικής δικαιοκής συνέχειας του Ελληνικού Δικαίου στη συγκρουσιακή σχέση μεταξύ επίσημου και δημώδους δικαίου προκαλούν εύλογες αντιρρήσεις. Όπως σημειώνεται⁷⁴, είναι μάλλον απλουστευτική η ταύτιση από τη μια του γραπτού-επίσημου δικαίου με τις συντηρητικές δυνάμεις που αντιμάχονται την περί δικαίου λαϊκή συνείδηση και από την άλλη του άγραφου-εθιμικού δικαίου με κανόνες προοδευτικούς που δίνουν τις προσήκουσες λύσεις στις κοινωνικές ανάγκες και εναρμονίζονται με τις λαϊκές ευαισθησίες, τη στιγμή μάλιστα που είναι ιστορικά επιβεβαιωμένο ότι οι προοδευτικές μεταρρυθμίσεις συντελούνται κατά κανόνα με γραπτούς νόμους⁷⁵.

Δεν πρέπει, εξάλλου, να παραβλέπεται ότι το εκσυγχρονισμένο ρωμαϊκό δίκαιο, όπως ίσχυε στη Γερμανία πριν από τον γερμΑΚ υπό τη μορφή του πανδεκτιστικού δικαίου (Pandektenrecht), δεν ήταν ένα δίκαιο ολότελα

73. Πανταζόπουλος, ό.π. (σημ. 44), σ. 428.

74. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δίκαιον και κοινωνική συνείδησις*, Αθήνα 1972, σ. 27 επ.; βλ. επιπλέον Μ. Σταθόπουλο, «Τα έθιμα, ο Maurer και η νομοθετική πολιτική στον τομέα του Αστικού Δικαίου τον 19ο αιώνα», *Αρμ* 46 (1992) 465 επ [= Αφιέρωμα στον Ανδρέα Α. Γαζή, Αθήνα 1994, σ. 671-695, και *Μελέτες Ι*, 2007, σ. 103 επ. (125)].

75. Βλ. σχετικά και Μανωλεδάκη, ό.π. (σημ. 56), σ. XII-XIII: «Για τη σωστή κοινωνικοπολιτική αξιολόγηση συγκεκριμένης αντιδικίας μεταξύ νόμου και εθίμου δεν παίζει ρόλο το προοδευτικό ή μη περιεχόμενο της καθεμιάς από τις πηγές αυτές του δικαίου γενικά ούτε καν και ειδικά στη συγκεκριμένη ιστορική περίπτωση της αντιδικίας, αλλά ο προσδιορισμός των κοινωνικών εκείνων δυνάμεων που βρίσκονται πίσω από την καθεμιά τους, που εκφράζονται σ' αυτή και που επιβάλλουν τελικά μέσα από αυτή τη θέλησή τους στον κοινωνικό χώρο. Έτσι, ο νόμος, το έθιμο, αλλά και η νομολογία ως πηγές του δικαίου μπορεί να είναι συντηρητικές ή προοδευτικές, ανάλογα με τον αντίστοιχο χαρακτήρα των φορέων της εξουσίας που εκφράζονται και επιβάλλονται με αυτές στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή».

ξένο για εμάς, υπό την έννοια ότι μπορεί μεν η εφαρμογή του να απέκοπτε το νεοελληνικό δίκαιο από το δίκαιο της περιόδου της Αλώσεως, πλην όμως οι καταβολές του ανέτρεχαν στο Ελληνικό Δίκαιο⁷⁶. Μάλιστα, όπως ορθώς επισημαίνεται⁷⁷, η εν λόγω εξέλιξη, αποτρέποντας οριστικά την εισαγωγή ενός έτοιμου, ξενικού Αστικού Κώδικα, μάλλον διευκόλυνε παρά εμπόδιζε τη διάσωση των εθίμων, ενώ και η ερμηνεία του πανδεκτιστικού δικαίου από τους Έλληνες νομικούς ήταν σε τέτοιο βαθμό προσαρμοσμένη στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, ώστε να μπορεί να λεχθεί ότι ξενικής προέλευσης ήταν «περισσότερο η μέθοδος παρά το ίδιο το περιεχόμενο του δικαίου»⁷⁸.

Εν πάση περιπτώσει, ο «ιστορικός ρομαντισμός»⁷⁹ που καταλογίζεται στον Ν. Πανταζόπουλο δεν μπορεί να ανατρέψει την ουσία των ιστορικών διαπιστώσεων του για τον καίριο ρόλο (άλλοτε θετικό και άλλοτε αρνητικό) της νομικής επιστήμης και των νομικών στη διατήρηση της ακεραιότητας του ελληνικού πολιτισμού. Και αυτή είναι, ίσως, η σπουδαιότερη πνευματική διαθήκη που κατέλιπε πίσω του ο επιφανής αυτός ιστορικός του δικαίου.

V. ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Συνοψίζοντας όσα εκθέσαμε παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι οι Δημήτριος Παππούλιας και Νικόλαος Πανταζόπουλος προσπάθησαν μέσα από την επίμοχθη έρευνά τους να αποδείξουν ότι το ελληνικό πνεύμα υπήρξε «ο μόνιμος παραστάτης και τροφοδότης του Ρωμαϊκού Δικαίου»⁸⁰ από τη γένεσή του μέχρι τη σχεδόν παγκόσμια επιβολή του. Πλείστοι κανόνες και θεσμοί του Ελληνικού Δικαίου εισέδυσαν στο ρωμαϊκό δίκαιο και επιβίωσαν μέσα από αυτό, ενώ και οι υπόλοιποι εξακολούθησαν σε σημαντικό βαθμό να εφαρμόζονται άτυπα μεταξύ των Ελλήνων ως ανεξάλειπτα στοιχεία της ελληνικής πολιτιστικής παράδοσης. Η καίρια συμβολή του Ελληνικού Δικαίου στη δημιουργία και την ανάπτυξη της νομικής επιστήμης είναι, συνεπώς, αναμφίλεκτη.

Αμφότεροι οι έλληνες αυτοί νομικοί, ανταποκρινόμενοι στην προτροπή του Ludwig Mitteis να ερευνηθεί η επίδραση του αρχαίου ελληνικού δικαίου στην εξέλιξη του ρωμαϊκού δικαίου και να διαγνωσθεί η συνοχή του Ελληνικού Δικαίου δια μέσου των αιώνων, αφιέρωσαν τη ζωή τους στην έρευνα

76. Για την «ελληνική προέλευση» τόσο του κλασικού ρωμαϊκού όσο και του βυζαντινού δικαίου βλ. Μαριδάκη, ό.π. (σημ. 25)· πρβλ. επίσης W. Kunkel/M. Schermeirer, *Römische Rechtsgeschichte*, Köln 2005, σ. 128-140 μ.π.π.

77. Σταθόπουλος, ό.π. (σημ. 74), σ. 110.

78. Σταθόπουλος, ό.π. (σημ. 74), σ. 112, όπου και περαιτέρω παραπομπές.

79. Βλ. βιβλιοκρισία του Αλ. Λιτζερόπουλου στην EEN 12 (1946), 301-302.

80. Σόντης, ό.π. (σημ. 26), σ. 649 in fine.

της ιστορίας του ελληνικού δικαίου από την εποχή του Ομήρου μέχρι σήμερα. Ο καθένας με τον δικό του τρόπο, ανάλογα με τις δυνάμεις του και μέσα στα χρονικά όρια της επίγειας ζωής του· και οι δύο όμως με τον ίδιο ένθεο ζήλο.

Ως συμπέρασμα αυτών των επιστημονικών προσπαθειών τους μπορεί να επισημανθεί ότι, μολονότι παραμένουν αδιευκρίνιστα πολλά στοιχεία αναφορικά με την παρουσία του Ελληνικού Δικαίου σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους (όπως λ.χ. σε αυτή των ελληνιστικών βασιλείων), η ίδια η ιστορική πορεία του δεν καταλείπει αμφιβολίες για την αδιάκοπη ενότητα του ελληνικού δικαίου από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα –δια μέσου των ελληνιστικών, των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων– υπό τη μορφή γραπτών νομικών κειμένων ή άγραφων εθίμων⁸¹. Το δίκαιο, η γλώσσα, η ιστορία και τα ήθη του ελληνικού λαού αποτελούν στοιχεία αποδεικτικά της συνέχειας και της πολιτιστικής ενότητας του ελληνικού έθνους. Ωστόσο, επιστημονική γνώση χωρίς συστηματική θεμελίωση δεν μπορεί να υπάρξει. Η ανάγκη επαναξιολόγησης των δεδομένων αλλά και νέας, πρόσθετης, συλλογικής έρευνας είναι καταφανής, ώστε να τεκμηριωθεί συστηματικά η αδιάκοπη, παράλληλη με εκείνη του Ελληνικού Έθνους, ιστορική διαδρομή του Ελληνικού Δικαίου ως βασική εκδήλωση της ενότητας του ελληνικού πνευματικού πολιτισμού.

Είναι πρόδηλο ότι, για να τελεσφορήσει ένα τέτοιο μεγαλόπνοο εγχείρημα, πρέπει αυτό να αναληφθεί με γνήσια επιστημονική βούληση για την ορθή κατανόηση της φυσιογνωμίας και της ιδιοσυστασίας του Ελληνικού Δικαίου και των ιδιαίτερων παραγόντων που επηρέασαν την εξελικτική του μεταμόρφωση εντός του ευρύτερου πλαισίου της ελληνικής και της ευρωπαϊκής ιστορίας και όχι με διάθεση «νομικού εθνικισμού» ή «σωβινιστικής έξαρσης».

Λέξεις-κλειδιά: Θεωρία για την ιστορική συνέχεια του Ελληνικού Δικαίου – ενότητα Ελληνικού Δικαίου – Νέα Ιστορική Σχολή του Δικαίου (Ludwig Mitteis) – Δημήτριος Παππούλιας – Νικόλαος Πανταζόπουλος – χρονικές περίοδοι Ελληνικού Δικαίου – γραπτό και εθιμικό δίκαιο – δίκαιο και Ελληνικό Έθνος.

81. Βλ. Βιζουκίδη, ό.π. (σημ. 66), σ. 16 επ.· Μεν. Τουρτόγλου, “Το βυζαντινό και μεταβυζαντινό δίκαιο και η ανάγκη συστηματικής σπουδής τους”, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, 80 (2005), σ. 207.

ZUSAMMENFASSUNG

A. S. GEORGIADES: *Die Theorie der geschichtlichen Kontinuität des griechischen Rechts im Werk von Dimitrios Pappoulas und Nikolaos Pantazopoulos*

Die Idee der historischen Kontinuität und Einheit des griechischen Rechts, die zum ersten Mal im späten 19. Jahrhundert durch die Lehre und die Arbeiten des Gründers der Neuen Historischen Rechtsschule Ludwig Mitteis begründet wurde, inspirierte eine Vielzahl theoretischer Forschungen auch in der griechischen Rechtswissenschaft. In der vorliegenden Studie wird die Lehre zweier führender Rechtshistoriker, Dimitrios Pappoulas und Nikolaos Pantazopoulos, näher untersucht und ihre Begründung und Akzeptanz in der Wissenschaft bewertet.

Das Ziel der Studie ist es, auf der einen Seite die ununterbrochene Kontinuität des griechischen Rechts als grundlegenden Teil der griechischen geistigen Kultur darzustellen und auf der anderen die wissenschaftliche Forschung zur weiteren Dokumentation der Theorie für die Einheit des griechischen Rechts zu motivieren.

Schlüsselwörter: Theorie für die historische Kontinuität des griechischen Rechts - Einheit des griechischen Rechts - Neue Historische Rechtsschule (Ludwig Mitteis) - Dimitrios Pappoulas - Nikolaos Pantazopoulos - Perioden des griechischen Rechts - geschriebenes Recht und Gewohnheitsrecht - Recht und griechische Nation.